УДК 821.512.145

К.М. Миңнуллин

XX ГАСЫРНЫҢ ИКЕНЧЕ ЯРТЫСЫ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫН ӨЙРӘНҮ КОНТЕКСТЫНДА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ИҖАТЫ

Деятельность Чингиза Айтматова является неотъемлемой частью культуры тюркоязычных народов, а значит, и культуры татарского народа. Творчество классика позволяет взглянуть на татарскую литературу с новых позиций, в контексте глубоких и масштабных изменений в мировой литературе.

Ключевые слова: Ч. Айтматов, татарская литература, гуманизм, русскоязычная литература, художественный образ.

Күренекле язучы, дипломат, философ-гуманист Чыңгыз Айтматовның тууына 90 ел тулды. Ул – бүгенге укучылар тарафыннан иң күп укыла торган язучыларның берсе. Аның әсәрләре дөньяның 176 теленә тәрҗемә ителеп, 100 млн. данәдә 650 мәртәбә басылып чыккан. Ч. Айтматов, иҗади эшчәнлеген дәүләти вазифалары белән уңышлы аралаштырып, дипломат буларак Бенилюкс илләрендә СССР һәм Россия мәнфәгатьләрен яклый. 14 ел дәвамында Франциядә, Бельгиядә, Люксембург һәм Нидерланд илләрендә Кыргызстанның илчесе була. Ул – күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче булу белән бергә, дөнья халыклары һәм континентлар арасындагы илче вазифасын да үтәгән шәхес.

Әмма Чыңгыз Айтматов, барыннан да бигрәк, язучы, дөнья әдәбияты классигы, аның иҗаты һәм милли, һәм гомумкешелек проблемаларын, кешеләр язмышын һәм дәүләтләр тарихын, җирдәге киңлекне һәм галәмне колачлый. Ул рус һәм кыргыз телләрендә яза, мәдәниятләр, халыклар, илләр һәм цивилизацияләр бердәмлеген пропагандалый, иҗади юлында гомере буена кешеләрне игелекле булырга, табигать һәм галәм белән гармониядә яшәргә, бердәмлеккә һәм гуманизмга өнди.

Ул безгә тугандаш татар һәм кыргыз халыклары улы буларак та кадерле. Аның иҗаты төрки телле халыклар мәдәниятенең, димәк, татар халкының да, аерылгысыз бер өлешен тәшкил итә. Әдипнең әсәрләрендә төрки халыкларның көнкүреше һәм милли проблемалар аеруча тирән яктыртыла. Ул гәүдәләндергән кабатланмас әдәби образлар төрки халыкларның тормышын һәм яшәешен генә түгел, дөньяга карашын, менталитетын, тиңдәшсез мәдәниятен дә чагылдыра.

Казанда, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә Чыңгыз Айтматовның 90 еллыгына багышланган конференция уздыру тирән символик мәгънәгә ия, чөнки ул нәсел тамырлары, шәҗәрәсе, бабаларының күп буыннары, аларның каберләре,

аларның язмышына бәйле хатирәләр белән дә Татарстан җиренә килеп тоташа. Конференциянең әһәмияте тагын шунда, ул озак еллар дәвамында бер ил булып яшәгән төрки телле халыкларның чикләре, алфавитлары аерымлануга карамастан, үзләренең тарихи һәм мәдәни тамырларын әле хәзер дә уртак дип танулары шартларында уза. Татарлар, кыргызлар, казакълар, азәрбайҗаннар һәм башка төрки халыклар арасындагы үзара мөнәсәбәтләр соңгы елларда тагын да җылына төште, тарихи язмышларыбыз һәм бүгенге мәдәни казанышларыбыз уртаклыгын тирәнрәк аңлый башладык, дип зур ышаныч белән әйтә алабыз.

Ч. Айтматов иҗаты шушы бердәмлекне тагын да көчәйтүче бер күренеш буларак кабул ителә, ул безгә данлы төрки эпосның, төрки мифологиянең мәңгелеген, табигать белән гармониядә яшәү зарурлыгы хакындагы әхлакый кануннарны чагылдырган Найман-Ана, Ак бүре яки кола бия Гөлсарыны бүген дә хәтердә яңарта, рухи ныклыгыбыз һәм безгә кадәрге буыннар нигезләгән кыйммәтләребез һәм традицияләребез сагында тора.

Ч.Айтматов тарафыннан тудырылган дөнья сурәте татарларга үзләренең хайваннар дөньясы белән бердәмлектә яшәгән дәверләрен хәтерләтә. Мәсәлән «Бәхил бул, Гөлсары» повестенда Танабай Бакасов белән аның юргасы Гөлсары, «Гасырдан да озын көн» романында Идегәй Жангельдин белән Каранар-дөя, «Ахырзаман» да Авдий белән Акбар образлары аша кеше белән хайван арасында параллельлекләр уздырып, язучы кешенең асылы, аның психологиясе, киләчәк язмышы турында уйланырга мәҗбүр итә. «Ахырзаман», «Гасырдан да озын көн» әсәрләрендә кеше гармонияле һәм бербөтен табигый дөньяга, гомумән галәмгә каршы баручы җимергеч көч итеп тасвирлана.

Ч. Айтматовның фикер һәм концепцияләрен, кичерешләрен без күңелебезгә якын кабул итәбез, алар безнең уй-карашларыбызга аваздаш. Шул ук вакытта аның күп кенә мотивлары татар әдәбиятына, бигрәк тә тарихи ядкарьләребез проблемасына кагылган әсәрләргә, аеруча якын тора. «Гасырдан да озын көн» романында вакыйга чиксезлеккә җәелгән «Сары Үзәк» даласында тимер юл магистрале буена урнашкан авылда бара. Дала уртасында калган кешелек һәм мөселман кардәшлеге утравы, аз кешеле һәм сусыз бер карыш җир – туган җир, туган ил, йөрәккә иң кадерле урын. Биредә кешеләр бер-берсенә ышаналар һәм теләсә кайчан үзара ярдәмгә әзерләр. Идегәй дә мәрхүмнең соңгы ихтыярын үтәргә – аны үз ыруглары зираты – Ана-Бәйиткә җирләргә карар кыла. Язучы кечкенә Боранлыдагы яшәеш белән бөтен ил тормышын янәшә куеп чагыштыра.

Мондый чагыштыру романның төп проблемасын – хәтер проблемасын ил масштабына күчерергә мөмкинлек бирә. Маңкортлар турындагы риваять татар аңында Гаяз Исхакыйның «Локман Хәким» хикәясенең

нигезен тәшкил иткән гыйбрәтле хәл белән ассоциацияләшә. Г. Исхакый Аллаһ тарафыннан кешеләрне акылдан яздыра торган агулы яңгыр яудырып, котычкыч кичерешләргә дучар ителгән бер халыкның үткәне хакында бәян итә. Айтматовтагы дөя тиресе кебек, агулы су да бу очракта бөтен халыкны тарихи хәтерен югалткан, шуның нәтиҗәсендә әхлакый юнәлешләрен җуйган кешеләргә әверелдерә. Г. Исхакыйда проблема тоталитар системаның төп механизмнары рухындагы социаль-сәяси яссылыкта күтәрелсә, Ч. Айтматовта ул милли тәңгәллекне, телне һәм мәдәниятне югалту куркынычы тудырган фәлсәфи кануннар сферасында яктыртыла.

Ч. Айтматовның баштагы чор иҗатындагы сюжет һәм образлары Ә. Еники, М. Мәһдиев, Г. Бәширов һәм башка татар язучыларыныкына якын корылган. Чыңгыз Айтматов та, Әмирхан Еники кебек үк, милли проблемаларны кискен күтәрә; үз туган җирен һәм халкын Мөхәммәт Мәһдиев кебек мифлаштыра; Гомәр Бәширов кебек үз ыруының, милләтенең үткәнен шигъри аһәңгә сала.

1960–1980 елларда татар әдәбиятында прозада гына түгел, драматургиядә дә яшь буынны игелеккә өйрәтүче Дюйшенны хәтерләткән укытучы образы еш гәүдәләндерелә. Моңа охшаш мотивлар бүгенге язучыларыбыз әсәрләрендә дә кабатлана. Мәсәлән, Ч. Айтматовның «Бәхил бул, Гөлсары» повестындагы (1966) ат – Гөлсары Танабай өчен якын дус һәм йөгәнсезлек, ирекккә омтылучы символын тәшкил итә, һәм бу сыйфатлар совет идеологиясенең гомум буйсындырылуына корылган төп механизмына каршы юнәлдерелә. В. Имамовның «Могикан» повестенда исә бу мотив соңгы дәвергә күчерелә, әсәр герое Вәлит белән ат – Могикан да бер-берсенең азатлыкка, ирекккә омтылышларын куәтлиләр, әмма аларның икесенең дә үлеме ул өметләрнең тормышка ашмавын чагылдыра.

Төрки мәдәнияттә хөкем сөргән тәңречелек идеяләре белән бүгенге татар язучылары да мавыга, ә Ч. Айтматов иҗатында бу тема намус, гаделлелек, игелеклелек аспектында чагылыш таба. Ул кеше белән табигатьнең бердәмлеге, Җирдәге һәр тереклек иясенең үзара мөнәсәбәтләре хакындагы уртак кануннарны, алар бозылган очракта кешеләрнең нәсел тамырлары, милли тәңгәллеге генә югалып калмыйча, ә бөтен Җир йөзендә тәртип тармар ителәчәген тасвирлый. Бу хакта бүгенге татар прозаиклары да язалар. Найман-Ана, Идегәй һәм Нуриәсма (Фоат Садриевның «Таң җиле» романы) арасындагы параллельлекләр дә шуны раслый. Мондый янәшәлекләрне Ана образы, туган җир, туганлык бәйләнешләре калку бирелгән Ч. Айтматов әсәрләре һәм татар шагыйрьләре иҗаты үрнәгендә күпләп уздырырга мөмкин.

Ч. Айтматов иҗатына хас төп үзенчәлекләрнең берсе – 1960–1980 еллар татар прозасындагы кебек үк, лиризм, хикәяләүнең музыкаль-хисси аһәңлелеге. Ул тышкы дөньяны тасвирлауда күзәтелә. Прозаны лиризм,

шигъри рух белән сугару әсәрне ритмлаштыру, халык җырлары һәм музыка кораллары яңгырашын оста сурәтләү, символлаштыру һәм ассоциативлыкка ирешү ысуллары ярдәмендә гамәлгә ашырыла. Мондый типтагы уртаклык шул чор төрки телле әдәбиятларда барган процессларның охшашлыгын дәлилли.

Ч. Айтматов иҗатының тагын бер үзенчәлеге – аның һәр әсәрендә диярлек мифологизм чагылыш таба. Әдипнең башлангыч чор иҗатында төрки фольклор өстенлек алса да, ул алар белән генә чикләнми. Мәсәлән, «Бәхил бул, Гөлсары» повестындагы «Ана дөя елавы», «Ак пароход»та мөгезле Ана-болан турындагы әкият кебек кыргыз фольклорына, «Гасырдан да озын көн» романындагы манкорт турында риваять казакъ халык иҗатына нигезләнгән. Ә соңгырак романнарындагы мифологик күренешләр Көнчыгыш һәм Көнбатыштагы уртак этник тамырлары булмаган халыклар мәдәнияте кисешкән чорга карый. 1980 еллар ахырыннан башлап, төрле халыклар мифологик системасының мондый синтезы татар әдәбиятында да чагылыш таба.

Димәк, Ч. Айтматов иҗаты белән татар әдәбияты киңкырлы уртаклыкларга ия. Классик язучы иҗаты татар әдәбиятына яңа позициядән, дөнья әдәбиятындагы тирән һәм киң масштаблы үзгәрешләр контекстыннан карарга ярдәм итә. Казанда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе тарафыннан әдипне зурлап халыкара фәнни-гамәли конференция уздыру шуның белән аңлатыла. Ч. Айтматовның иҗади индивидуальлеге гомум татар әдәбиятының сәнгати-эстетик табигатенә төшенүдә дә зур роль уйный. Нәкъ менә хәзер, төрки халыкларның уртак мәдәнитарихи тамырларын эзләү аеруча актуальләшкән, татар әдәбиятының тарихи үсешен дөнья әдәбияты контекстыннан чыгып бәяләгән заманда Ч. Айтматов үзебезнең әдәби мирасыбызны саклау зарурлыгы, аны дөньякүләм һәм гомумтөрки казанышлар белән бәйләп баету хакында искәртеп тора.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры